

ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՆԵՆԵՐ

ՌՈՒՍԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՌՍՎԱՅԻ Կայսերական Հնագիտական Ընկերութիւնը չորս տարի ստրանից առաջ, այն է 1893 թ. Բարձրագոյն շնորհաց առատ դրամական օժանդակութեամբ, իւր անդամակիցներէրց երկուսին՝ պ. պ. Ա. Իլյա-նովսկուն և Մ. Նիկոլսկուն՝ ուղարկեց Ռուսաց Հայաստան, յանձնելով նոցա Հնագիտական խուզարկութիւններ ու պեղումներ կատարել այնտեղ. իսկ ձեռնարկութեան ար-գասեաց մասին՝ իւր ժամանակին մանրամասն քննուցումն տալ ընկերութեան նիստերում։ Յիշեալ գիտնականները մեծ յաջողութեամբ կատարեցին իւրեանց վրայ ստանձնած ծանր դործը, և ընկերութեանս Հրապարակական նիստերում, ի ներկայութեան Մոսկվայի կուսակալ՝ Նորին Կայսերական Բարձրութեան Սերգէյ Ալեքսանդրովիչի, կարգացին իւրեանց նշանաւոր գեղուցումները՝ Ռուսաց Հայաստանի մասին։ Այնուհետեւ նոյն երկու պարոնները զբաղեցան Հայաստանից բերած նիւթերի մշակութեամբ, որպէս զի մի օր ընկերութիւնը կարողանայ լոյս ընծայելու նոցա երկերը։ Ահա, վերջապէս, տնցեալ 1896 թ. լոյս տեսաւ այստեղ Պ. Մ. Նիկոլսկու ուսումնական դործը, որի խորագիրն այս է. *Классификация Напечен Закавказья. Исследования М. В. Никольскаго. Москва 1896.* «Անգրկովկասի քննադիր արձանագրութիւններ. — Հետազոտարիւն Մ. Վ. Նիկոլսկու. Մոսկվա, 1896 թ.»։

Դա մի շքեղ հրատարակութիւն է, բաղկացած 133 էջերից. գիրքը զարդարուած է Հայաստանի զանազան տեղերի ու վայրերի տեսարաններով, որոնց մէկն «Նաւանց Երասխայ», արտառուպած է Հ. Ղ. Ալիշանի Սիսականից (տես. Սիսական էջ 415). բաց ի դորանից, այստեղ կան նաև բեկառգրքի, նոցա լուսատիպը, վերծանութիւնը ու ռուսերէն

թարգմանութիւնը։ Իւր երկասիրութեան սկզբում հեղինակը զետեղել է մի ընդարձակ ներածութիւն, որ բաւականին լոյս է օփռում Հայաստան աշխարհի Հնագոյն պատմութեան վրայ, և արժանի է Հայ բանասիրաց խորին ուշադրութեան։ Այս պատճառաւ մենք պատշաճ համարեցինք քանի մի քաղուածքներ անել յիշեալ գրքից ու հաղորդել Բաղմէկ հանրիւն ընթերցողներին։

Ութը վար նախ քան Քրիստոսի ծնունդն, գրում է պ. Նիկոլսկի, մեր կովկասեան երկիրների յետին ծայրում, Երեւանի, Կարսի և մասամբ Ելիսաբեթպոլի սահմաններում, կատարուած էր մի շատ խոշոր արշաւանք, որ ձեռնարկել էին վաղ քաղաքի թագաւորները հարաւից դէպ ի Հիւսիս. դորա յիշատակներն բեկեռագիր արձանագրութիւններն են, որոնք փորագրուած են մասամբ ժայռեր, մասամբ էլ Անգրկովկասի Հինաւուրց շինուածոց վրայ, և կամ գտնուած են նոցա աւերակների մէջ։ Հարաւում՝ երկար տարիներ յամառութեամբ պատերազմ մղելով Ասորեստանեայց հզոր միապետութեան դէմ, որից նոքա ճգնում էին կորզել համաշխարհային տէրութեան գերիշխանութիւնը, վաղ թագաւորները մի և նոյն ժամանակ անիոնջ եռանդով ու մեծ յաջողութեամբ իւրեանց արշաւանքը ուղղում էին դէպ ի Հիւսիս, յաղթելով բոլոր խոշրդոտներին, որ ներկայացնում էին նոցա բարձր լեռանց դաիքը, մեծ գետերի հոսանքը և հիւսւոր տարածութիւնները։ Ասորեստանեայց—Բաբելոնացւոց հետ նոքա սոհմային պազակցութիւն չունէին, բայց Երասխի հովտի և նորան շրջապատող փոքր կովկասի լեռանց բնակիչների հետ նոքա, բայց երեւութիւն, սոհմակից էին։ Միայն երկու թագաւորների օրերում նոցա յաջողեցաւ նուաճել փոքր կովկասի բոլոր գաւառները. և մենք պարզ նկատում ենք նոցա նպատակն — տարածել իւրեանց գիտութիւնները աւելի հեռու՝ դէպ ի Մեծ կովկասի բարձունքը. սակայն Ասորեստանի դէմ սկսած մահու կամ կենաց պատերազմը՝ անյալոց ելք ունեցաւ նոցա համար, և վերջ դրեց նոցա տապաւնութեան ամմանը հիւսիսում։

Հնախոսութեանը միայն վերջին ժամանակներս յաջողեցաւ գտնել ու մեկնել տեւեղերական պատմութեան այս միանգամայն մոռացուած, բայց շատ նշանաւոր էջը: Ասորեստանից զկայ ի Հիւսիս եղած մի զօրեղ թագաւորութեան գոյութեան մասին, որ և նորա մշտական հակառակորդն էր, մենք առաջին անգամ տեղեկանում ենք նոյն Ասորեստանի թագաւորների տարեգրերից, ուր այդ թագաւորութիւնը Ուրարտու անունն է կրում, որ համապատասխանում է Աստուածաշունչից արց Արարատին: Ասորեստանի թագաւորի ներքի արշաւանքները զկայ ի Ուրարտու, սկըսվեցան դեռ ժԲ վար նախ քան զԲրիստոս, Տիգլատ — Պիլեսեր առաջին թագաւորի օրերում. սակայն Ասորեստանի միապետների տարեգրերը միայն թէ վարուց սկսվում են լցոնիլ պէսպէս տեղեկութիւններով և հաշիւանքով Ուրարտուի դէմ մղած անընդհատ և արեւահեղ պատերազմների մասին, և այդ յատկապէս Սամանասար երկրորդի ժամանակից (885—860 թ.): Յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Տիգլատ—Պիլեսեր երրորդի (745—723 թ.) արշաւանքը, որ շատ ծանր հաւրում հասուց Ուրարտուին. և Սարգոն առաջին (722—705 թ.) արշաւանքները, որոնք պայթկելով Ուրարտուի կատարեալ պարտութեամբ, միանգամայն վերջ դրին դարեւոր կոնքերին, որ Սարգոնի օրերում յետին ծայրայեղութեան էր հասել:

Յիշեալ Սարգոն թագաւորի տարեգրերը (յայտնի բան է զրուած քարերի կամ աղիւնների վրայ, վասն զի մագաղաթի գործածութիւնը այն հին ժամանակներում տակաւն յայտնի չէր,) լի են յատկապէս այդ դիւցազնական գոռ պատերազմների նկարագրութեամբ, որ երկու ազգերի ու պետութեանց համար՝ մահու կամ կենաց հարց էր. կոնքերի դիւցազն Ուրարտեան կողմից՝ Ուրտա էր կամ Ռուգա, որ կարողացաւ զրգոնելով յարուցանել Սարգոնի դէմ բոլոր Հիւսիսային ազգութիւնները ու ցեղերը: Դա երկու ազգայնութեանց՝ սեմականի և ուրարտեանի միեւնոյնութիւնն է, մղուած այն ժամանակուայ աշխարհի տիրապետութեան և գերիշխանութեան համար. իւրաքանչիւրը նո-

ցանից ցանկանում էր իւր տեսակէտից ուղղութիւն տալ պատմութեան ընթացքին: Սեմական ազգայնութիւնը յաղթանակեց. իսկ Ուրարտեանը պարտութիւն կրելով՝ զորանից յետոյ շուտով անհետացաւ պատմական ասպարէզից և մոռացութեան մատուցեցաւ հաւորաւոր տարիների ընթացքում:

Սակայն Ուրարտուի թագաւորները առեւնայն զկարծւած մրցելով Ասորեստանեայց հետ, յետ չէին մնում նոցանից՝ իւրեանց սխալ գործութիւնները յաւերճացնելու գործում ևս, մանաւանդ արշաւանքների և աշխարհակալութիւնների, կանոնելով յուշարձաններ և փառաւոր շէնքեր, ժայռերի ու պեռպէս շինութեանց վրայ արձանադրութիւններ փորագրելով, որոնք աւանդում են նոցա գործերի մասին: Ուրարտեան թագաւորների կառուցած շէնքերը գտնւում են, յատկապէս, նոցա մայրաքաղաքի տեղում, այժմեան Վանում, ուր ամբողջ ահագին ժայռը մինչև ցայժմ կրում է իւր վրայ այս տիրապետողների հըսկայական աշխատանքի հետքերը, որոնք ճգնւում էին ստեղծել այստեղ մի անմատչելի ամրոց: Այստեղ իսկ, բուն ժայռի երեսին, որպէս և շէնքերի միջում, որ Վանի քաղաքամասն են կազմում, գտնուած են ոչ սակաւ բեկտափքի արձանադրութիւններ, որ պատկանում են այս թագաւորներին: Եւ քանի որ գիտութիւնը տակաւ առ տակաւ սկսաւ հետաքրքրուել այս յիշատակարաններով և ժողովել այն, երեւցաւ որ սոյն տեսակի ու ծագման արձանադրութիւններ գտնւում են Վանի մօտ և նորանից հեռու ամենայն ուղղութեամբ: Մինչև այժմ Վանի թագաւորներից մնացած արձանադրութիւններից հաւրիր չտփր արդէն յայտնի են և նոցանից 87ը գիտութեան սեպհականութիւն են կազմում:

Այս յիշատակարանների և արձանադրութիւնների գտնելու պատիւը պատկանում է գերմանացի ուսումնական Եդ. Շուլցին, որ 1827 թ. ուղարկուած էր ֆրանսիական կառավարութեան. կողմից հետազօտելու Վան քաղաքը՝ Հնագիտական տեսակէտից, և բնօրինակելու այնտեղ եղած արձանադրութիւնները (տե՛ս. Journal Asiatique

(1840 թ.) Sur le lac de Van et les environs). Իսկ վերծանելու նախաձեռնութեան պատիւը՝ ֆրանսիական արեւելագէտ Ստանիսլա Գիւյեարին (Stanislas Guyard) 1880 թ. (տե՛ս Journal Asiatique, 1880 էջ 540—543)։ Այս գործը շարունակեց յայտնի լեզուագէտ և ասորիոյց* Օքսֆորդի համալսարանի ուսուցչապետ Սէյսը (A. H. Sayce), որ, Գիւյեարի մեթոդի շնորհիւ, վերլուծեց և 1881 թ. առաջին անգամ լոյս ընծայեց գիտութեան յայտնի բոլոր բեւեաղքի արձանագրութիւնները, և ապա մինչև այսօր ևս հրատարակում է այն՝ ըստ չափու երեւոյթի նիւթերի լոյս աշխարհ¹։ Սակայն ներկայումս, բաց ի Սէյսից, արեւմտեան Եւրոպայում կան քանի մի ուսումնականներ, որոնք նուիրում են իրանց այս քնադիրների հետազոտութեանը, և այն մեծ յաջողութեամբ. գործիւնակ, Վիեննայի համալսարանի ուսուցչապետ (D. H. Müller) Հ. Միլլերը, որ շատ նպաստեց արձանագրութիւնների վերծանութեան գործին, Բեռլինի ուսուցչապետ Լեմանը, որ աշխատում էր բնկերակցութեամբ բնագէտ Վալդիմար Բելլի. վերջինս մինչև անգամ մի ճանապարհորդութիւն կատարեց Ռուսաց և Տաճկաց Հայաստանում՝ յատկապէս այս արձանագրութիւնները հետազոտելու դիտաւորութեամբ. Ենսէն, որ հրատարակեց քանի մի նշանաւոր նկատողութիւններ յիշեալ արձանագրութիւնների մասին։

Բայց չնայելով սոյն արձանագրութիւնների վերծանութեան մեծ յաջողութեանը, գիտութեան յաջողեցան նմանեցնել վանի արձանագրութիւնների լեզուն՝ ոչ մէկին լեզուաբանական յայտնի խմբերից, ոչ էլ բացատրել վանեան կամ Ուրարտեան ժողովուրդի ազգագրութեան խնդիրը։ Մինչև այժմ ևս գիտնական տերմինոլոգիան այս մասին չափազանց տատանում է։ Մենք չգիտենք, թէ ինչպէս էր իրան կոչում ժողովուրդը, որի

լեզուա գրուած են վանի բեւեաղքի արձանագրութիւնները։ Գերմանացի հետազոտողների Վ. Բելլի և Կ. Լեմանի փորձը՝ վանի ժողովուրդը Պոնտոսի Խաղաիք կոչելու, առ այժմ չպատկեցաւ յաջողութեամբ. վանս զի յիշեալ ուսումնականների պնդումը, թէ այս ժողովուրդը իրան իբր թէ անուանում էր, Հալլինի պսիւնքն Խաղաիք, շատ կասկածելի է։ Սակայն մենք չենք ծխտում այն կարծեաց մօտաւոր հիմնաւորութիւնը, թէ լատին և յոյն հեղինակների Xáλλος, Xáλλιοι նոյն են վանի կամ Ուրարտուի ժողովուրդի հետ։ Երկրի բուն անունների մէջն էլ կան շատ մուլ կէտեր, ըստ որում ըստ Ասորեանեայց տերմինոլոգիայի այս երկիրը կոչում է Ուրարտու (Արարատ), այն ինչնոց բուն յիշատակարաններում Բիւայնա (վան)։ Ինչ կապակցութիւն ունին այս անունները միմեանց հետ, և ինչու Ասորեանեայց կոչումը չէ գտնւում վանեան աղբիւրներում և ընդհակառակն վանեանը Ասորեանեանի. այս հարցերը առ այժմ չեն կարող ճշիւ որոշուիլ։ Սակայն վերջին հանգամանքի հաւանական մեկնութիւնը, մեր կարծիքով, կարող է լինել այն, որ սոյն թագաւորութեան կենդրոնը Թ. դարում, երբ Ուրարտեան ցեղերը առաջին անգամ համակերպում էին մի տէրութեան, սկզբում հիւսիսում էր, լեռնային աշխարհում, եթէ ոչ Մեծ Մասիսի մօտ, Երևանի գաղտաւայրի սահմաններում, գտնէ, յամենայն դէպս, վանի լճից դէպի հիւսիս։ Ասորեանեանի թագաւոր Սալմանասարը, Սուլանիւտ ամրոցն հասնելու համար, որ յիշեալ թագաւորութեան կենդրոնատեղին էր, պէտք է լեռներ բարձրանար վանից դէպի հիւսիս, և ապա կատարած յաղթութիւններից յետոյ իշխել ցած, վան լճի ափերը։ Ի նկատի առնելով որ երևանեան գաղտաւայրը, Արարատ և Արագած լեռների մէջ, հին ժամանակներից մինչև այսօրս Հայերից Այրարատեան նահանգ է կոչւում, շատ հաւանական է, որ այս գաղտաւայրում, յիշեալ լեռներից անջրպետեալ սահմաններում էր գտնւում ի հնումն Ուրարտուի թագաւորութիւնը։ Բայց յետոյ, Ը դարու առաջին կեսում, այս թագա-

* Ասորեանեան և Բաբելոնի բեւեաղքի արձանագրութիւնների վերծանող։— Դրան. քարգ. 1. Տե՛ս The cuneiform inscriptions of Van-ի այլն։

ւորութեան կենդանւոր, հաւանական է, որ
 ուղղափառական դիտումներ չնորհիւ, տե-
 ղափոխուում է հարաւ, վաւ լճի արեւելեան ա-
 փերը, ուր ներկայումս վաւ քաղաքն է դրա-
 նըրում: վաւնի ահագին անմատչելի ժայռը
 նորան շրջապատող լեռնաշղթաներով, ա-
 ռաջաւոր պատուար էր նոր տէրութեան հա-
 մար սորա պատերազմների միջոցին Ասորես-
 տանցւոյ. դէմ: Այստեղ, հարեւր տարուայ
 ընթացքում, թագաւորում էր վեց թագաւոր-
 աները բազկացած մի հարստութիւն, յաջոր-
 ցաբար աւանդելով իշխանութիւնը հօրից
 որդուն. յանձին այս իսկ հարստութեան
 համաշխարհային — պատմական ասպարէզ
 հանդէս է դուրս գալիս մինն հզօրագոյն ա-
 խոյեաններից, որոնց նմանը հազիւ ունեցել
 է երբ է իցէ Ասորեստանի մեծ միապետու-
 թիւնը: Հաւանական է կարծել, որ նոր
 հարստութիւնը նոր տեղում իւր տէրու-
 թեանը առաւ նոր պաշտօնական անուն,
 բայց Ասորեստանից շարունակում էին գործ-
 ածելու առաջին աշխարհագրական տե-
 միները: Այս ամենը հարկաւ կարօտ է
 վաւերացման, որ հազիւ թէ երկար կըսէ.
 վասն զի մի արձանագրութեան վրայ (Չա-
 խալու Սեւանի լճի ափին), ինչ յաջորդեցաւ
 կարգաւ մի անուն, որ հնարաւոր է նմանե-
 ցնելու Ասորեստանցւոյ Ուրարտու կողման:
 ինչ որ վերաբերում է արձանագրութիւնների
 թեմանութեանը, պէտք է նկատել, որ այդ
 գործում մենք պետ եւս հետեւ ենք այն ճշգ-
 թիւնից, որով կարգացում են Ասորեստանի
 արձանագրութիւնները. որովհետեւ Ուրարտ-
 եան բուհագրների ընթերցանութիւնը, չնայե-
 լով առհասարակ իւր անպայման ճշգրտութեանը,
 տակաւին չէ կարելի օտուգել մի այլ յայտ-
 նի լեզուաւ գրած բնագրից: Միակ, նորե-
 բումն զոտած երկլեզու արձանագրութիւնը
 վաւեան է Ասորեստանցւոյ լեզուաւ, այն-
 պիսի ողորմելի գրութեան մէջ է, համեմա-
 տութեան համար այնքան չնչին նիւթ է բո-
 վանդակում, որ մի քայլ անգամ յառաջ
 չմղեց արձանագրութիւնների վերծանութեան
 գործը, թէ և միւս կողմից նպատեց այն
 համազմունքին, թէ վերծանելու մեթոդը ճիշտ
 է, ճանաչուած գիտութիւնից և գործադրու-

թիւնից ստացած արգասիքից: Շատ բաներ
 ու բերականական ձեւեր՝ վաւնի արձանա-
 գրութիւնների բնագրերնեւում զեռ եւս անբա-
 ցատելի են մնում, և մենք քիչ յոյս ունինք,
 որ դրա մեկնութիւն ապագայում, եթէ նո-
 բանոր և նշանաւոր դիտեր չլինին: Բարե-
 բախաբար այսպիսի դիտերում պակասու-
 թիւն չէ նշմարում, և տարի չէ անցնում,
 որ դիտութիւնը չհարստանայ նոր յիշատա-
 կարաններով, նոր բնագրերնեւում հանգերձ,
 որոնք լոյս են սփռում նախկին բնագրերնե-
 րի մասին տեղերի վրայ: Գուցէ, վերջ ի վեր-
 ջոյ, նոր դիտերի շնորհիւ՝ պարզուի Ուրար-
 տացւոյ ազգայնութեան խնդիրը, բայց ներ-
 կայումս դրականապէս կարելի է ասել, որ
 դա հասարակաց ոչինչ չունի Հայոց ազգու-
 թեան հետ, որ փոխարինել է Ուրարտացւոյ
 այն երկրում, ուր դրա էին բնակում: Շատ
 կարող է լինել, որ բազմաթիւ ցեղերի մէջ,
 որոնք ապրում են կովկասեան լեռներում,
 զտնութիւն պատմական ասպարիզից անհե-
 տացած այս ցեղի մնացորդները, և լեզուա-
 բանական համեմատութիւնները այդ տեսա-
 կէտից յամենայն դէպս ցանկալի են:

Այս արձանագրութիւնների, նոցա բո-
 վանդակութեան ու լեզուի, որպէս նաեւ այլ՝
 նոցա ժամանակալից՝ յիշատակարանների
 հետազօտութեան շնորհիւ յարուցած խորին
 հետաքրքրութիւնը, ըստ մեծի մասին կա-
 խեալ է այն հանգամանքից, որ այդ յիշա-
 տակարանները, բաց ի իրանց հնութիւնից ու
 բարձր նշանակութիւնից այն ազգի պատմու-
 թեան համար, որին դրա պատկանում էին,
 ծառայում են մեզ իբր ուղեցոյցներ Աս-
 րեստանցւոյ — Բաբելոնացւոյ քաղաքակրթու-
 թեան տարածելոյն դէպ ի հիւսիս: Այս քա-
 ղաքակրթութիւնը, ստեղծուած միջազգեան
 թագաւորութիւնների մէջ, որոնց հնութիւնը
 հինգ հազար տարուց աւելի էր նախ քան
 զԲիւրսոս, ստացաւ շատ ընդարձակ տա-
 րածութիւն հին աշխարհում: Առաջաւոր Ա-
 սիայի բոլոր ազգերը զանազան ժամանակ
 և զանազան չափով ընդունեցին Բաբելոնացւոյ
 քաղաքակրթութեան բարեքները: Յետին ժա-
 մանակը դորան նպաստեցին Ասորեստան-
 ցւոյ արշաւանքները ու աշխարհակալութիւն-

հերքը. բայց ներկայումս քաջ յայտնի է, որ 15 դար Գրիստոսից առաջ, այսինքն նախ քան Ասորեստանի Հանդէս գալն, իրեւ համաշխարհային պետութիւն, բաբելոնեան կուլտուրան շատ տարածուած էր Ասորոց, Պաղեստինի, և Հիւսիսային Միջագետաց ազգերի մէջ։ Բաբելոնեան լեզուն բեւեռածէ նշանագրերով այն գործիքն էր, որով կատարուում էին փոխարինի յարաբերութիւններ առանձին, անկախ ազգերի մէջ. զոր օրինակ, Եգիպտոսի և Բաբելոնի. որպէս նաեւ գիւտագիտական լեզու էր օտար պետութիւններում. զոր օրինակ, Եգիպտոսում, ուր փարաւոնները բաբելոնեան լեզուն էին գործածում իւրեանց Ասորոց և Պաղեստինի նահանգների հետ զրաւոր յարաբերութեան մէջ։ Ասորեստանի — բաբելոնի լեզուն ամենայն տեղ հասկանալի էր, և երբ ուսումնասիրում էր նորան բաբելոնեան ցեղից օտար մի ազգ, բեւեռածէ նշանագրերի գծուարին սխտարով ակներեւ է, որ մի առանձին խոշունդոսներ չէր ներկայացնում։ Միով բանիւ, նա էր այն՝ ինչ որ այժմ ֆրանսիական լեզուն է, և եթէ արդի ուսումնականներից մէկն՝ Էրեստ Ռերնանը ֆրանսիական լեզուն անուանեց տիեզերական և քաղաքակրթութեան մշտնջենաւոր լեզու, 15 դար Գրիստոսից առաջ բաբելոնեան ուսումնականները աւելի մեծ իրաւունքով կարող էին ասել նոյնը՝ իւրեանց լեզուի մասին։ Ժամանակակից կուլտուրան չէ կարելի ֆրանսիական անուանել, այն ինչ Առաջաւոր Արեւելքի կուլտուրան այն հնագոյն ժամանակներում Ասորեստան — բաբելոնեան էր ամենայն մասամբ, և Բաբելոնի լեզուն Արեւմտայն յարմարացրած գործիք էր այդ կուլտուրայի տարածելոյն համար։ Ահաքին գրականական գանձեր քաբելոնեան ձագումից արտագրուում էին կաւային տախտակների վրայ և տարածուում էին ի փիւս աշխարհի, և հարկ է նշնագրել, որ Միջագետաց հեռաւորացոյն տեղերում, օտարացեղ ազգերի մէջ հիմնուում էին ուսումնարաններ, դպրոց, ուր ասանդուում էին ասորեստանեան գծուարագոյն գրագիտութիւնը նշանագրերի անվերջ աղբւսականների, օրիւնքների և այլնալլ ձեռնարկ

գատագրերի վրայ, որոնց անհուն օրինակները ներկայումս պահպանուած են Բրիտանական թանգարանում (Մեզլիոյ)։

Ալգեմիաներ, մատենագրաւորներ, որոնք այս գիտութեան վարժարաններն էին, անկասկած գետնի տակ թաղուած մնացած են, ոչ միայն Ասորեստանի և Բաբելոնի օսանմաներում, այլ և Ասորիքում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, Եփրատի վերին հոսանքներում և մինչեւ անգամ, գուցէ, մեր Երեւանեան նահանգում և Կարսի գաւառում։

Բաբելոնացոց լեզուի հետ տարածուում էին նաեւ բաբելոնեան տրիետոլ, և կենցաղայնականութեան համար անհրաժեշտ առարկաներ, և որ գլխաւորն է, այն իրաւաբանական կանոնների ձեւերը, որ օտեղծուած էին հին-միջագետեան աշխարհում։ Բաբելոնեան կուլտուրան մշակեց քաղաքացու իրաւանց մասին այնքան ճիշդ և կատարեալ գաղափար, որ Բաբելոնի և Ասորեստանի անհուն իրաւաբանական յիշատակագրերի շնորհիւ, վաղ բնագ լոյսը, հնարաւոր կ'լինի վերականգնել քաբելոնեան իրաւանց գիտութիւնը, որի մէջ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ակաւնաւոր իրաւաբաններ չեն դանդաղում ճանաչելու հողովմական իրաւանց նախատիպն. (J. Kohler und F. E. Peiser. Aus dem babylonischen Rechtsleben. I-II 1890—1891)։ Միջագային առեւտրական և այլ յարաբերութեանց վրայ՝ հին աշխարհում դրուած է այն համաշխարհային մտքի, այն բարձր մարտասիրական ուղղութեան դրոշմը, որով որոշուած են զուտ բաբելոնեան քաղաքակրթութեան բոլոր արտագրութիւնները։ Միայն յետին ժամանակը Ասորեստան իւր աշխարհակալական ձգտումներով և զինուորական ճնշումներով մոցրեց միջագային յարաբերութիւնների մէջ բարոյարտութեան տարերք, և թոյլ էր տալիս իրան զէպի գայն գործածելու հզօրի իրաւունքը։ Բայց հետագոյն ժամանակը, 15 դար նախ քան Գրիստոս, մենք տեսնում ենք ազգերի մէջ շերտեղայնութիւն, կենդանի փոխարինումը քաղաքակրթութեան բարեքնների և բարձր նիւթական բարեկեցութիւն Առաջաւոր Ասիայի ազգերի մէջ։

Մարդկութեան զարգացման այս ժամա-
մանակամիջոցին, երբ աշխարհս կրում էր իւր
վրայ բաբելոնեան կրթութեան առաւելու-
թիւնները, մեր ուշադրութեան ենթակայ են
ոչ միայն խաշոր մեծովիւններն, որպի-
սիք են Ասորեստանը, Բաբելոնը, Եգիպտոս-
ը, այլ և այն փոքր պատմական ազգու-
թիւնները, որոնք այն ժամանակը պատկա-
նում էին կուլտուրական ազգերի գերդաս-
տանին, և բաբելոնեան կուլտուրայի տարա-
ծողներն էին կենդանից մօտ թէ հեռու եր-
կիրներում: Առանձին ուշադրութեան արժանի
են Ասորոց և Պաղեստինէի յիշատակարան-
ները, որոնք մեծ բանակութեամբ սկսում են
երեւան գալ: Բայց ոչ պակաս ուշադրու-
թեան արժանի է նաեւ այն ազգութիւնը,
որ Ասորեստան — բաբելոնեան ժամանա-
կամիջոցին ապրում էր այն ժամանակուայ
աշխարհի հեռաւորագոյն հիւսիսում, Տիգրի-
սի և Եփրատի վերին հոսանքներում, Արաք-
սի հովտում: Վան, Ուրմիա և Սեւան լճերի
մօտ, և թողեց մեզ իւր կենաց յիշատակա-
րաններ: Թէ՛ այս ազգը, որ ազգակցութեան
կապից շունէր Միջագետքի և Ասորոց սե-
մական ցեղերի հետ, և գտնուում էր Ասո-
րեստանցւոյ — բաբելոնցւոյ կուլտուրայի ան-
միջական հօգ որ ազդեցութեան ներքոյ, թէ
նորա կուլտուրան միանգամայն պիտի կրէր
իւր վրայ բաբելոնեան դրոշմը, դորա մասին
տկնաբեւ կերպով վկայում է արդէն այն հան-
գամանքը, որ Ուրարտեան թագաւորների ար-
ձանագրութիւնների բնագիրը գծագրուած է
ասորեստանեան բեւեռաձեւ նշանագրերով:
Բաց ի դորանից՝ Վանի հնագոյն թագաւոր-
ներից մէկի՝ Ա. Սարգուրի երկու արձա-
նագրութիւնները գրուած են ասորեստանեան
լեզուաւ: Բեւեռաձեւ նշանագրերի չափազանց
դժուարին սխառմը թեթեւացած էր, բազ-
մաթիւ նշանագրերից ընտրուած էին միայն
մի քանիսը՝ հասարակները, և յարմարացրած
էին Ուրարտեան լեզուի հնչումներին: Արձա-
նագրութիւնների ոճը ներկայացնում է նոյն,
պէս Ասորեստանի թագաւորների արձանա-
գրութիւնների նմանութիւնը, որ և շատ նը-
պաստեց նոցա վերծանութեանը: Իւ առհա-
տարակ մենք տեսնում ենք, որ Վանի թա-

գաւորները ամենայն բանում աշխատում են
նմանել Ասորեստանցւոյ, իւրեանց աշխար-
հակալութիւնների միջոցում, զինուորական
ճնշումներում, ապարանքներ ու տաճարներ
շինելում, արձանագրութիւններ էին կանգ-
նում ամենուրեք, ուր մտնում էին զինու զօ-
րութեամբ և ուր որ առժամանակ յաղուու-
թիւն էին ունենում կամ ձուլում էին:

Բուն Ուրարտեան ժողովրդի մէջն էլ մենք
պէտք է ենթադրենք Ասորեստան — բաբե-
լոնեան քաղաքակրթութեան լայն տարածու-
թիւնը, ծանօթութիւն Ասորեստանի լեզուի
և գրականութեան և կեանքի անհրաժեշտ
առարկաների հետ:

Որովհետեւ այս ազգի յիշատակարանե-
րը գտնուում են իրովկասում, Ռուսիայի սահ-
մաններում, և վկայում են թէ ասորես. բա-
բելոնեան կուլտուրան հասել էր մինչեւ Փոքր
Կովկասի բարձունքը, այն ժամանակ հաս-
կանալի է այն նշանակութիւնը, որ ունին
ոռւս գիտութեան համար այդ յիշատակա-
րանները:

Վանի բեւեռաձեւ արձանագրութիւնները
Ռուսաց սահմաններում առաջին անգամ,
1862 թուականի, գտաւ ս. Էլմիսթանի ա-
բեղայ Մեսրոպ Միքատեանցը՝ այժմ արք-
եպիսկոպոս, Թէփէտիպի գիւղի մօտ, Հայոց
կարծեցեալ մայրաքաղաք Արմաւուրի տեղում:
Երեսուն և երեք տարուայ ընթացքում արք-
եպիսկոպոս Մեսրոպը շարունակում էր և
մինչեւ այժմ ևս շարունակում է որոնել և աշ-
խարհ հանել այս նիւթերը՝ լոյս ընծայելով
այդ ամենը ս. Էլմիսթանում հրատարակուող
« Արարատ » ամսագրում: Արեւմտեան ու-
սումնականները երախտագիտութեամբ օգուտ
էին քաղում նորա հրատարակած բնագիր-
ներից, թէպէտ և շատ անբաւարար էին հա-
մարում: Ի 1892 թ. Մոսկովայի կայսերա-
կան Հնագիտական Ընկերութիւնը միտք յղա-
ցաւ ի մի հաւաքելով այս բոլոր նիւթերը՝
ենթարկել ուսումնական հետազոտութեան, և
այդ նպատակով բանակցութեան սկսեց Մես-
րոպ արքեպիսկոպոսի հետ: Հայաստանայց
եկեղեցու այս պատկառելի պաշտօնաւոյն, օի-
րով ու յօժարութեամբ Ընկերութեան տրա-
մագրութեան տակ դրեց իւր ունեցած բոլոր

նիթերը՝ արտատպած յօդուածները, լուսա-
նկարները, ձեռքով ընդօրինակածները. այս
ժողովածուին մէջ կային բաց ի հրատարա-
կուածներէից, նաեւ անտիպները: Յիշեալ նիւ-
թերի մշակութիւնը Ընկերութիւնը ինձ յան-
ձնեց, և այս գործը ես կատարեցի՝ լոյս ըն-
ծայելով այն՝ Ընկերութեանս « Արեւելեան
Ըրոսէոսի Կրթական Կոմիտէի Կարգադրութիւն-
ները » (հատոր Ա, մասն Գ), հետեւեալ խո-
րագրով՝ « Վանի քաղաքացիներէ բեռնաձեռ
արձանագրութիւնները », որ գտնուած է
Ռուսիայի սահմաններում (էջ 375—453).
« Климобразныя надписи ваяны на ка-
мені, отъкрытыя въ предѣлахъ Россіи »:
Այդ երկասիրութեան մէջ ես առաջին ան-
գամ հրատարակեցի Ռուսաց սահմաններում
գտնուած արձանագրութիւնները՝ բեռնաձեռ
նշանագրերով, նոցա փոխադրութիւնը (*)
լատին գրերով ու թարգմանութիւնը. նոյն
տեղում ամփոփեցի նոցա գտնուելու տեղն
և առաջին հրատարակութեան վերաբերեալ
բոլոր տեղեկութիւնները: Այս գործն փա-
հատուեցաւ արեւմտեան ուսումնականներէից,
մասնաւորապէս պրոֆ. Է. Լեմանի կողմից Բեռ-
լինում, և պրոֆ. Մէյսի Օքսֆորդում: Բայց
իմ երկի երեւելոյն շնորհիւ՝ Մոսկովայի Կայ-
սերական Հնագիտական Ընկերութիւնը կա-
րողացաւ համալուրի, թէ որքան կցկտու-
են այս արձանագրութիւնների մասին տեղե-
կութիւնները, և որչափ թերի են Մետրոպ-
ոլիտենի Ընկերութեանը հասցրած՝
արտաշանածները, որով ըստ մեծի մասին
ընդօրինակուած են ձեռքով, եթէ ի նկատի
առնելու լինիք, որ արքայանք ծանօթ չէ
ոչ ասորեստանեան արձանագրութեան սխ-
տեմին, ոչ էլ վանի սխտեմին. բացի զորա-
նից, թէ որչափ մեծ է պահանջը արեւմտեան
գիտութեան կողմից զոցա փոքր ի շատէ
բաւարար հետազօտութիւնը, ճիշդ նկարներ
ու աւելի ստույգ տեղեկութիւններ նոցա տե-
ղագրութեան մասին:

Այդ էր շարժառիթներից մէկն Ընկերու-
թեան համար, որ նա ձեռնարկեց Անդրկով-

կասում բեռնագիր արձանագրութիւնների
յատուկ հետազօտութիւնը: Միտ ռշ պակաս
նշանաւոր շարժառիթն այն էր, որ վերջին
ծամանակս օտարերկրեայ ուսումնականները
յաճախակի ճանապարհորդում էին Ռուսաց
և Ցաղկաց Հայաստանում՝ յատկապէս Վանի
արձանագրութիւններն հետազօտելու նպա-
տակով. օտարների այդպիսի մի ձգտումն
ուսումնականի գիտակցութեան մէջ յա-
րուցանում էր անպաշտօն պարտականութեան
զգացումն, ցոյց տալ և իւր գործունէութիւնը
այս գէպում, որ ամենից մօտ յաբնութիւն
ունի ուսումնական հարցերի հետ,
որպէս և մրցակցութեան զգացումն այնքան
նշանաւոր ասպարիզում: Եւ կ'ակնարկեմ այս
տեղ Մ. Սիմոնիսի և Հիլբերնայի 1888—
1889 թ. կատարած ձեռնարկութեան վրայ
կովկասում, Ռուսաց և Ցաղկաց Հայաստա-
նում, որի գլխաւոր նպատակներից մէկն եւ
էր՝ ժողովել վանի բեռնագիր արձանագրու-
թիւնները և ուսումնասիրել: Չնայելով նոցա
գործի անյաշողութեանը Ռուսաց Հայաս-
տանում, յիշեալ ուսումնականները հաւաքե-
ցին մեծ քանակութեամբ նորանոր արձա-
նագրութիւններ և ներկայացրին աւելի ճիշդ
տեղագրական տեղեկութիւններ գիտութեան
արդէն յայտնի արձանագրութիւնների մա-
սին (*). « Relation des missions scientifi-
ques de MM. H. Hyvernat et P. Mül-
ler-Simonis, (1888-1889) ». « Du Cas-
case au Golfe persique à travers l'Ar-
ménie, le Kurdistan, և այլն ». Washing-
ton, 1892 »: Բայց աւելի նշանաւոր և
արգաստեղ արդիւնաւոր էր գերմանացի գիտ-
նական Վ. Բեյլի 1894 թ. կատարած
ձանապարհորդութիւնը Ցաղկաց և Ռուսաց
Հայաստանում, որ 22 բեռնագիր արձա-
նագրութիւններ կամ նորից գտնուած էին
և նոր ի նորոյ հետազօտուած ընդօր-
կուած էին (տե՛ս. Archäologische Fors-
chungen in Armenien. Թում. 1893)

* Իւր ծամանակին մեծը հազարեցեանք Ար-
ձագանքում քանի մի տեղեկութիւններ այս նշա-
նաւոր ճանապարհորդութեան մասին:

Երան. Գալստ.

այս գիտերը նա արել էր յատկապէս Տաճկաց Հայաստանում: Բայց Ռուսաց Հայաստանում էլ նա յաճախեց համարեա թէ այն բոլոր վայրերը, ուր գտնուում են բեւեռագիր անձանագրութիւններ, և այս՝ նաև խաղէս հետազոտելու և ուսումնասիրելու համար այն սահմանները, մինչև ուր որ տարածուում էին հիւսիսում Վանի թագաւորների աշխարհակալութիւնները: Նորա փորձերը՝ հանելու Սելուշուրի (Փօլսուր-գըւսանի) արձանագրութիւնը, զորքի գտնարու թեան պատճառաւ, չպատկեցան յաջողութեամբ. բայց Օրտաքլուինը նա բաւականին ճշգրտեամբ ընդգրկեալից, իսկ պրոֆ. Կ. Լեմանը լայն ընծայեց ինքնագրի (autographie) միջոցով: Այսքան շուրջ, թէպէտ և ոչ խորութիւն յաջող (գոնէ Ռուսաց Հայաստանի վերաբերութեամբ), ծառայ տեսում նախանների տրամ ջանքերը՝ ակամայ հարկադրեցին Մոսկովայի կայսերական Հնագիտական Ընկերութիւնը շտապել հետազոտելու այդ նիւթերը, և դրանով ի կատար ածել ռուս ուսումնականների ջանիւք այն, ինչ որ պատշաճ է ռուս գիտութեան ըստ պարտուց և իրաւանց, այսինքն է այս յիշատակարանների վայելուչ հրատարակութիւնը, որքան որ գտնուած են զորքա Ռուսաց սահմաններում:

Ուսումնական ճանապարհորդութեան զըսուարին և վսեմ գործը՝ Ընկերութիւնը բարգեց ինձ և զորք. անգամ Ընկ. Ա. Խիւսնովսկու վրայ: Իմ մասնակցութիւնը իբրեւ արձանագրութեանց հետազոտողի և հրատարակիչի՝ օգտուէտ համարեցաւ այն պատճառաւ, որ ինչպէս Հիլերնայի և Բելկի փորձը ցոյց տուաւ, արձանագրութիւնների հետազոտութիւնը բուն տեղում ֆիզիքական և հնաթոռական պարագաներով հանդերձ, որոնք չըլատուում են յիշատակարանը, նըւ պատահում են նոցա իմաստի մեկնութեանը: Որովհետեւ արձանագրութիւնների լեզուն, ինչպէս արդէն յիշեցինք, անյայթելի դժուարութիւններ են յառաջացնում հետազոտութեան համար, ուստի հասկանալի է, թէ որպիսի օգուտ կարող են բերել նոցա մեկնութեան համար յիշատակարանի վայրերի

վրայ կատարած անձնական դիտումներն և խորհրդածութիւնները, թէ Բնչ պայմաններում, Բնչ դիտաւորութեամբ կանգնած էր այն (յիշատակարանը): Բայց ի դրանից, բեւեռագիր արձանագրութիւնները ծառայում են իբրեւ յիշատակարաններ Վանի թագաւորների աշխարհակալութեանց կովկասում, և ըստ վանդակում են իւրեանց մէջ մեծաքանակ նշանաւոր աշխարհագրական գիտելիքներ, որ կարելի է յարմարացնել արդի վայրերին և հաւորդակութեան ճանապարհներին: Ժայռերի ու հին շինութեանց վրայ եղած արձանագրութիւնները՝ մեզ ճանապարհ են ցուցանում, որով յառաջ կին ընթանում Վանի աշխարհակալները դէպ ի հիւսիս, ծառայում են, այսպէս ասած, իբրեւ վերատրի սիւներ. նոցա մէջը ուղղակի յիշուում են երկրներն ու քաղաքներն անունները, որոնք նուաճուած են եղել այն վայրերում, ուր գտնուում է արձանագրութիւնը. խօսում է տաճարների, պալատների, ջրմուղների կառուցման մասին, և արձանագրութեան բովանդակութեան ընդունութիւնը՝ տեղի պարագաներով հանդերձ, ուր որ դա գտնուած է, շատ դէպքերում՝ հնարաւորութիւն է տալիս ճշգրտեմամբ, կամ գոնէ, շատ հաւանական կերպով յարմարացնել հին երկրները, քաղաքները և և շէնքերը այժմեան տեղերին: Կ'ասենք աւելին. տեղի պայմանների ուսումնասիրութիւնը՝ արձանագրութիւնների մէջ եղած աշխարհագրական գիտելիքների հետ ի միասին՝ յաճախակի կարող է տալ շատ օգտաւետ ցուցանիքներ այն փորձի քաղաքական մարմինների կազմակերպութեան պայմանների մասին, որ կոչուում են թագաւորութիւններ, որոնց վրայ բաժանուում էր այս նահանգը, որպէս և նոցա փոխարինի յարաբերութեան մասին: Կշտագատելով այս ամենը, եւ չհրաժարելուցայ ինձ առաջարկած բարձր պատուից՝ մասնակցելու ձեռնարկութեան, լուս հասկանալով իմ անփութութիւնը հնագիտական հետազոտութիւններ կատարելում՝ բառիս բուն նշանակութեամբ: Սոյն դէպքում իմ յարգելի ընկերակից Պ. Ա. Խիւսնովսկուն տուած հրաւանգն աւելի ընդարձակ էր. հնագիտական և մարդաբանական նպատակաւ, կատարելի

ճանապարհորդութեանց հմուտ պարոնը, բայց ի մեր հասարակ զարծից՝ այն է՝ արձաւ նազրութիւններին, ընդօրինակել կարելոյն չափ ճիշդ էստամպատներ ու հետազոտել վայրերը, իւր վրայ ստանձնեց հնագիտական և աշխարհագրական հետազոտութիւններ լայն ծրագրով, որպէս և պեղողներ ու լուսանկարներ հանելն: Հրատարակութեան կցած լուսանկարներ ի մեծագոյն մասն նա ինքն անձամբ է հանած Բնկերութեան պատկանեալ գործիքով:

Շրջանի ընդարձակութիւնը, ուր մեզ վիճակուած էր գործել (Երեւանի և Ելիտարեթ պոլի նահանգ) և ժամանակի սղոյթութիւնը (յունիսի 20-ից մենչեւ սեպտեմբերի 5-ն 1893 թ.) մեզ հարկադրեցին ձեռնարկութեան առաջին նուազին բաժանվիլ միմեանցից, և հետազոտութիւններ կատարել զանազան տեղերում: Ա. Իվանովսկին զիմեց զէպ թ Սեւանայ լիճն. իսկ ես զէպ ի Էլմիածին՝ այնտեղ պահած արձանագրութիւններն հետազոտելու համար. այն տեղից անցայ Արագածի վրայ, յաճախեցի Դուշինանք և հանեցի այն գիւղում եղած արձանագրութիւնը, յետոյ ի վայ Ալեքսանդրապոլի գաղտնալսելու և հետազոտեցի Գանդաւան: Միայն զգոստոսի 10-ին մենք միացանք Էլմիածնում, որ միասին սկսեցինք մեր հետազոտութիւնները Արաքսի հովտում. ժամանեցինք, այսպէս աւսած, Արմաւիրը, անցանք Սարտարապատ, յետոյ Դաշպուտուն և Արարատի նախայեռները, ուր քանի մի տեղերում պեղումներ կատարեցինք: Հետեւեալ 1894 թ. ճանապարհորդութիւնը նոյն տեղերում ընդգրկելով նաեւ Կարսի երկիրը, կատարեց Ա. Իվանովսկին մենակ և զա շարունակութիւնն էր մեր սկսած աշխատանքների՝ և իրագործումն զիտաւորեալ ծրագրի:

Ձեռնարկութեան զիտաւոր նպատակն, այն է՝ վայրերի հետազոտութիւնը, ուր զբողում են բնեւագիր անձանագրութիւններ, նոցա արտահանումն լուսանկարչութեան միջնորդութեամբ և էստամպատով, մենք ըստ կարելոյն չափ կատարեցինք: Ճշմարիտ է, երկու արձանագրութիւններ մենք չկարողացանք գտնել ամենեւին (3-րդ Դաշպուտուն

նեանը [N. 11] և Դաշանդու [N. 14]), բայց դրա փոխարէն յայտնուեցան չորս զետուլեան համար տակաւին անյայտ արձանագրութիւններ, շատերից առաջինն անգամ հանուեցան բաւարար էստամպատներ (զոր օրինակ Ալուշալուի արձանագրութիւնը, որ մեծ զետուլեամբ հանեց Ա. Իվանովսկին, ենթարկվիլով վտանգներին, արձանագրութիւն Ջաղալու գիւղում): Ճնացեալ բոլոր արձանագրութիւնները լուրջ կերպով ուսումնասիրուեցան և նոցանից առնուեցան լուսագոյն լուսանկարներ և էստամպատներ: Պեղումներ կատարուեցան Սեւանայ լճի հարաւային ափերում, Գանդաւայում Ալեքսանդրապոլի մոտերքում և Դաշպուտունի մոտ երկու տեղում: Բաց ի պեղումներից ստացած հետաքրքիր առարկաներից, որոնց մասին հաղորդելու է Ա. Իվանովսկին, մեր ճանապարհորդութեան միջոցին, մանաւանդ Պ. Իվանովսկու ձեռքով հաւաքուած են շատ նիւթեր մասամբ հնագիտական, մասամբ էլ աշխարհագրական, որոնք վերաբերում են համեմատաբար այս վայրերի պատմութեան յետին (հայկական) ժամանակամիջոցին. աւմենից շատ նա տեղեկութիւններ է ժողովել ճարտարապետական յիշատակարանների, հին եկեղեցիների և վանքերի մասին (*):

Բնեւագիր արձանագրութիւնների մասին մեր հաւաքած նոր նիւթերը նշանաւոր կերպով պիտի ընդարձակէին մեր տեղեկութեանց սահմանները այս առթիւ, ուստի յառաջ քան ընծայելին այն մանրամասն հանգուիւ, որ թաւակաւին ուշացաւ զանազան հանգամանքների շնորհիւ, ես հրատարակեցի քանի մի համառոտ գիտելիքներ, որպէս զի կարողանամ հաղորդել մեր ճոր գիտերի մասին նոցա, ով որ հետաքրքրուած է այս տեսակ հետազոտութիւններով: Հնագիտական Բնկերութեան հանդիսի էջերում (*Археологическѣ Извѣстія* и *Записки*, 1893, N. 12. — «Հնագիտական լուրեր ու Ակտաւներ» եւ զետեղեցի հետեւեալ յօդուածը. *ՀԱՌՈՕԾԲԱ*

(*) Ա. Իվանովսկու հետազոտութիւնները տակաւին հրատարակուած չեն: Իրան. քարդ. 7

ընդհատ արշաւանքներ կատարէին դէպ ի այս հիւսիսային աշխարհը, որ ամենայն հաւանութեամբ, նոցա նախնական հայրենիքն էր, ուր ապրում էին նոցա հետ մի և նոյն ծագումից յառաջանած ազգութիւններ, նոցա ոսկմաններում ամուր քաղաքներ շինէին, և փոխարքայութեան նման մի իշխանութիւն հաստատէին:

Այստեղ մենք ընդհատում ենք մեր քաղուածքները Պ. Նիկոլսկու ներածութիւնից և անցնում ենք բուն երկին, ուր իւրաքանչիւր բնեւորացիք արձանագրութիւնը ունի իւր արւանսկիւրացիան, թարգմանութիւնը և գիտնական մեկնութիւնը. մենք դիտաւորութիւն չունինք տալ հայ ընթերցողին ամբողջ զբոյծ թարգմանութիւնը, այլ շատաւաւու ենք նորա համառօտ բովանդակութեամբ:

Շարունակելի

Ի. ՅՈՎԱՆՆԻՍԵԱՆ

փետր. 14, 1897, Մոսկով.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՆԵՌՆԵՐ ԳՐՈՅ ՅԱՐԿԵ

ԱՌ ՆԱԽՆԻ ՀԱՅՍ

(ՀՈՏ ԳՐ. Ս. ՋԵՐԵՐԻ)

ՀԱՅ ազգն, յետ դարձին ի քրիստոնէութիւն, մեծ եռանդ մ'ունեցաւ իրեն մերձաւոր բարգաւաճ ազգաց զբաղմանական գանձերը իւրացնելու: Եւ աստի յառաջ եկաւ այն փափաքն, հնչեցնելու հայ ականջաց ս. Գրոց խօսքերը՝ իւր մայրենի քաղցրաձայն բարբառովն, — որ և փութով գործադրուեցաւ վասն զի Սահակայ և Մեսրոպայ ժամանակին եղած ս. Գրոց թարգմանութիւնն՝ ամբողջ ազգին պիտանի և մատչելի ըլլաւ Աստուածաշունչ մատենանը, ազգի մը՝ որ ամենայն փութով և ջանքով կ'աշխատէր հշմարտութեան այդ անզուգական գանձուն խելամուտութեան մէջ խորաթափանց լինել: Եւ այդ յայտնի կ'երևի այնու, որ Եղիշէ¹ պատմելով վարդապետաց պատերազմը՝ կը դրուատէ յոյժ

զսպարապետն Վարդան, ազնուատուճմ սերունդը, թէ նա իւր պատանեկութենէն ի վեր կրկին Կտակարանաց ևս հմուտ էր: — Նոյն պատմիչն կ'աւանդէ մեզ Ղեւոնդայ վարդապետի խրախուսիչ խօսքերը հաւատոց համար Պարսից դէմ՝ ըրած պատերազմի ատեն, յորում նա՝ յետ մէջ բերելու սուրբ գրքէն բաւական վկայութիւններ՝ կը յաւելու: « Եւ այլ զի՛նչ ևս երկրորդեցից առաջի ձերոյ քալ նահատակութեանդ, զի քան զիս տեղեկագոյնը և հմուտը էք սուրբ Կտակարանացն »: — Եւ ի նոյն Եղիշայ՝ կ'աւանդուի դարձեալ, թէ միանձանց սեփական գործ համարուած էր մեկնութիւն ս. Գրոց՝ ըստ չափու շնորհացն Աստուծոյ, ի միխթարութիւն ունկնդրաց:

Հետեւեալ տողն պիտի լուսաւորեն սակաւ մի այս խորհրդածութեան ծանօթութիւնը, որ ս. Գրոց մէջ կայ ըստ իւր գերբնական յատկանշին:

Արդ հարկ է քննել թէ որ գրքերն աւստուածաշունչ կամ կանոնական կը համարուին առ նախկին Հայս. որովհետեւ հին ազգի մը աստուածային ներշնչման մասին ունեցած վարդապետութիւնը կրնանք այժմ սահմանել բուն իսկ նոյն ազգին կանոնական գրոց ցուցակէն. և Փորոշն Աշորի սոյն եկեղեցւոյ զբաղմանութիւնն ևս՝ այսպիսի հետազոտութեան նիւթ կը մատակարարէ: Աստուածաշունչ գրոց հայկական թարգմանութեան ծագման և ժամանակին վրայ յուսովանալով իւր յատասխան² տուրքէ ցարդ նախնարար այն տեղեկութեամբ, զոր Մովսէս Խորենացի կ'աւանդէ իւր Հայոց պատմութեան մէջ³, Սակայն առ Ղազարայ փարպեցւոյ կայ ինչ սեփական դէմ առ վերոյիշեալ տեղեկութեան Խորենացւոյ, վասն զի Ղազար ևս ծանօթութիւն մի կու տայ ս. Գրոց, գէթ հին Կտակի կանոնի մասին: Եւ մինչդեռ վերջինս⁴ բաւական կը համարի աւանդել թէ կրկին Կտակարանը ևս միանգամայն թարգմանուեցան ի հայ, Մովսէս հին Կտակարանի թարգմանեալ գրոց քսան երկու թիւր կ'որոշէ: Սակայն ըստ զերոյ իսկ Ղազարայ՝ եթէ կրկին Կտակարանը միանգամայն թարգմանուեր են, այնու դրական կերպով հաստատուած կ'երևի արդէն իսկ

1. Մատենադր. վէճեա. էջ. 84.

2. Նոյն. էջ. 161:

3. Լ. Հուլ. Ներած. Ի Նոր Կտակ. — Ա. Մայր. Ներած. Ի Նոր Կտակ. 358. — Եկեղ. Բագր. Բ. 728-30. — Կաւլէն. Ներած. 170:

4. Գ. Գրք. Գլ. Եր.

5. Պատմ. Հայ. վէճեա. 1892. էջ. 52:

1. Quadro delle opere, etc, Venezia. 1825.

2. Մատենադր. վէճեա. 1859. էջ. 81.